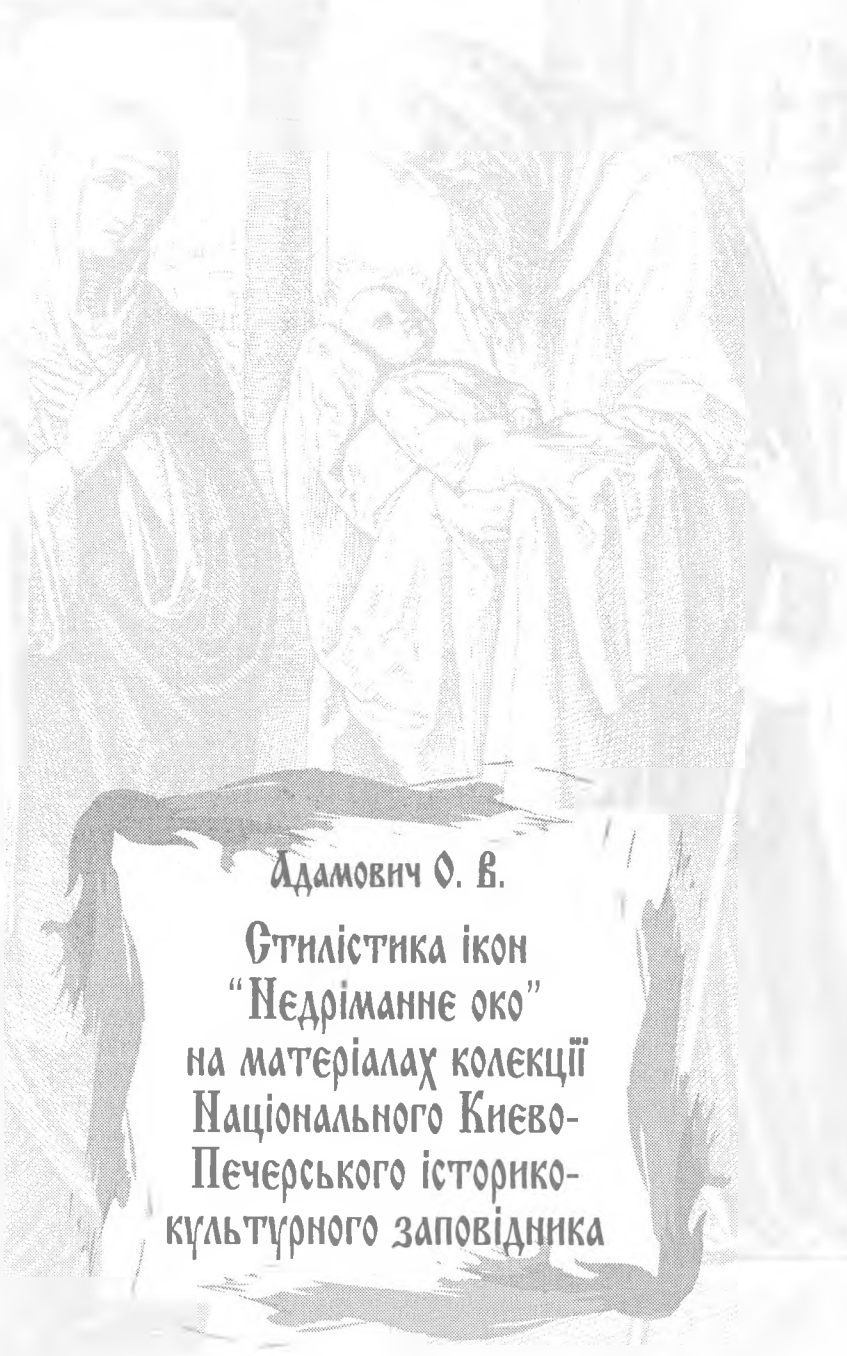

Адамович О. В.

Стилістика ікон
“Недріманне око”
на матеріалах колекції
Національного Києво-
Печерського історико-
культурного заповідника

Значну частину колекції малярства Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника становить сакральний живопис, який представлений в інтер'єрах церков, діючих виставках або ж зберігається у фондосховищах заповідника. Окрасою колекції є твори українських майстрів, що дають можливість простежити еволюцію розвитку вітчизняного монументального та станкового іконопису протягом століть, починаючи з давньоруських часів.

Предмет даного дослідження — це група пам'яток, об'єднаних спільним складним символічним змістом, — “Недріманне око”.

Поява сюжету “Недріманне око” у Києво-Печерській лаврі пов'язана з поновленням монументального живопису у церкві Спаса на Берестові 1644 року на замовлення митрополита Петра Могили.

Відомо, що для цієї мети митрополит запросив до Києва майстрів з Афону — тим самим засвідчивши традиційність зв'язків із Грецією. Зауважимо, що настінний живопис грецьких художників не відзначався широтою та суцільністю задуму. Художнє втілення історико-культурної традиції афонськими майстрами на загальному тлі українського мистецтва середини XVII ст. можна розглядати як останній крок старого церковного іконопису, тісно пов'язаного з мистецтвом тогочасного греко-слов'янського світу. Інші пам'ятки свідчать, що розвивався монументальний живопис в Україні вже іншим шляхом.

Але нас найбільше цікавить сама поява нового для місцевих художників сюжету та його іконографія у системі розпису церкви Спаса на Берестові.

Як уже зазначалося, зображення композиції “Недріманне око” пов'язане з замовленням Петра Могили та з виконанням розпису саме грецькими майстрами, для яких цей сюжет був уже не новий. Про це ми дізнаємося у М. В. Покровського — основоположника церковної археології та музейної справи, доктора церковної історії. Автор вказує, що на Афоні в Кареї¹, головному храмі (Успенський собор), на західній стіні збереглася композиція Бога-немовляти, що спить (“Недріманне око”), автором якої вважався легендарний художник Панселін або майстри його школи, а час виконання

¹ Карея — столиця монастирської держави на Афоні.

розпису — XVI ст. [1]. Можна припустити, що грецькi художники, виконуючи замовлення Петра Могили в Києві, перенесли цей сюжет до системи розпису iнтер'єру церкви Спаса.

Щоб встановити джерело натхнення для iконописцiв церкви Спаса на Берестові, треба звернутися до зображення центральної частини композицiї — Христа-немовляти.

Композиція "Недрiманне око".

Церква Спаса на Берестові.

XVII ст. Пiвденно-захiдна частина нартексу

Настiнна композиція "Недрiманне око" у церкві Спаса розташована у пiвденно-захiднiй частинi нартексу над аркою. Тут ми бачимо Богонемовля, яке лежить з відкритими очима, на тлi умовного виноградики; праворуч стоїть Богородиця з рiпiдою в руках, по кутах — пророки Iсаїя та праотець Якiв; бiля нiг силячого Богонемовляти — два ангели зi знаряддями страстей; лiворуч від Христа — зображення вазона з букетом квітів. Немовля одягнене у свiтлу, перев'язану на поясі сорочку. Воно лежить, спираючись на лiву руку, на уквітчаному драпiруваннi овальної форми, або на одрі, у правій тримає невеликий сувій. Таке зображення Бога-немовляти має на меті представити Христа-страждальця (знаряддя страстей), який прозрiває свою майбутню спокутну мiсію (виноград). Цiкава

деталь — у середньовіччі вважалося, що лев спить з відкритими очима; за образом лева і зображено Христоса-немовля, що засвідчує напис на хартії, яку тримає Яків [2].

Таке розгорнуте трактування композиції (з предстоячими Богоматір'ю, ангелами, пророками Ісайєю та праотцем Яковом) близьке до візантійських зразків першої половини XV ст. Сюжет “Недріманного ока” був поширений на північ через Балканські країни; цю іконографію Христа-немовляти знали також майстри з Новгорода,

Композиція “Недріманне око”.

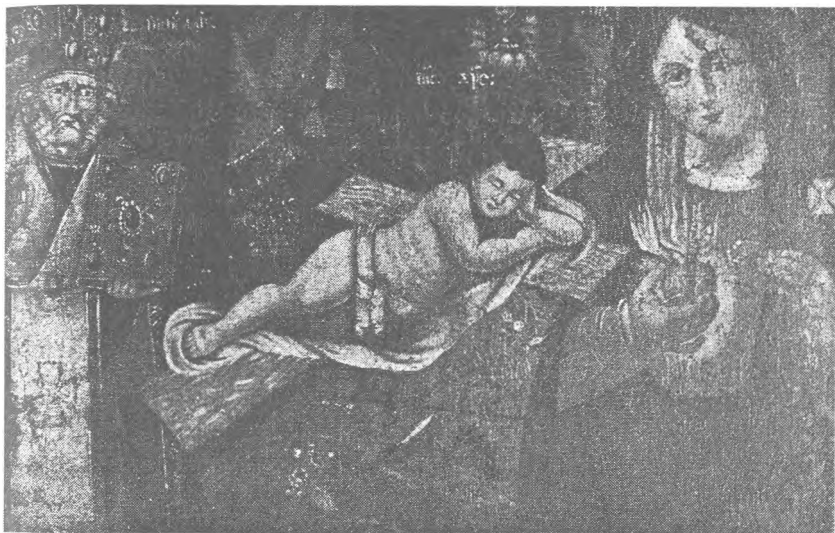
Фреска Протатського собору на Афоні. Школа майстра Панселіна. XVI ст.

Твері та інших міст. Це обґрунтовано у монографії Г. Риндіної про давньоруську дрібну пластику Новгорода та центральної Русі у XIV—XV ст. [3].

Можливо, фреска, автором якої, за переказами, вважається Панселін, була взірцем для афонських майстрів, що розписували церкву Спаса на Берестові, тому вони і намагалися максимально зберегти візантійський зразок. Але талант, рівний легендарному майстру, знайти важко, тому спаська фреска виглядає на іншому художньому рівні. Принциповою розбіжністю цих двох однойменних композицій є те, що фреска, яка, за легендою, виконана Панселіном, пронизана атмосферою мистецтва Відродження. Особливо це помітно в зображенні невимушеної пози Христа-немовляти, зображенні накидки,

яка драпірує фігуру. Зрозуміло, що майстер був не на словах обізнаний з досягненнями європейського мистецтва.

У спаській композиції "Недріманне око" відчувається перевага алегорично-символічного звучання змісту над пошуками нового мистецького рішення. Зрештою ні у замовника, ні у виконавця стінопису церкви Спаса не було на меті шукати іншу художню мову, ніж та, якою вони володіли та користувалися у своїй роботі.

Ікона "Недріманне око".

Кін. XVIII — поч. XIX ст. Фондосховище Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника (НКПІКЗ)

Д. Щербаківський звернув увагу на одну деталь. Він трактує образ виноградаря не тільки як "декорацію образу", а як євхаристичний символ [4]. Напис, який зробили грецькі майстри на зображенні Бога-немовляти, звучить так: "ИСПЕРЕТ ВИНО ОДЕЖДУ СВОЮ Й КРОВЬЮ ГРОЗДИЯ ОДИЯНИЕ СВОЕ" (Битіє, 49,11). Використання слів "вино" та "кров гроздия" свідчить про порівняння крові з виноградним вином,— символом, який часто зустрічається в українських євхаристичних образах. Цієї деталі, як пише далі Д. Щербаківський, на зображенні "Недріманного ока" не знають ні грецькі розписи, ні ермінія, ні повгородські та московські пам'ятки. Це можна пояснити тільки тим, що грецькі художники

виконали її під впливом місцевих, українських уподобань. А виноград, як орнамент, часто зустрічається в українському церковному вжитку, в основі якого лежить релігійний символ. (Виноград — символ Христа, в Біблії — символ Землі Обітованної, у перших християн — символ причастя.)

Таким чином, поява нового сюжету, переробленого згідно з місцевими мистецькими та релігійними поглядами, відсутність його в пам'ятках більш раннього періоду дає підстави припустити, що композицію “Недріманне око” у церкві Спаса можна розглядати як джерело розвитку цього сюжету в українському іконопису. Подаль-

Ікона “Недріманне око”.

XIX ст. Фондосховище Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника (НКПІКЗ)

ше вивчення пам'яток такої іконографії сприятиме підтвердженню або спростуванню думки про виникнення сюжету у церкві Спаса як одного з перших відтворень його на території України.

Ще хочеться звернути увагу на невинновидність появи композиції "Недріманне око", виконаної грецькими художниками. Ця композиція широко відома з афонських, грецьких, сербських, болгарських та грузинських монастирських розписів і пов'язана із суто аскетичною монастирською традицією, яка у свою чергу зв'язана з глибоким символічним змістом цього сюжету [5].

Символічна композиція, яку ми вперше зустрічаємо в церкві Спаса на Берестові, що мала нагадувати про викупну жертву Ісуса Христа і виникла в пізньовізантійський період, набула подальшого поширення в українському мистецтві, особливо у XVIII–XIX ст. Це пов'язано із розвитком в Україні схоластичного богослов'я, полеміки з католицизмом, де ці питання посідали важливе місце [6].

У той же час виникла низка різноманітних та складних іконографічних сюжетів. Ікони часто перетворювалися на цілі живописні оповідання, в яких докладно розкривався зміст тієї чи іншої композиції. Так з'явилися ікони *догматичного* змісту ("Отечество", "Жезл из кореня Ісеева", "Недріманне око", "Неопалимая купина", "Пелікан", "Христос у виноградного точила"), на теми Святого Письма ("Створення світу", "Премудрість созда собі дом"), *церковних піснопіснів* ("Отче наш", "Символ віри", "О Тобі радується Благодатная", "Не ридай мене, Мати", "Предста Царица одесную Тобі") [7]. Поява такої кількості сюжетів та їх іконографія були результатом розвитку і впливу мистецьких явищ візантійської традиції, художніх здобутків культури Західної Європи і місцевих уподобань.

Як вже зазначалось, іконографія композиції "Недріманне око" в українському мистецтві зазнала помітного західного впливу і тому мала інше стилістичне вирішення.

Всупереч канону, на українських іконах Христос-дитина, як правило, зображувався сплячим (із заплющеними очима), майстри збагачили композицію новими деталями — поруч із Христом старанно виписані вази з букетами, півень, тлом був краєвид з архітектурними спорудами, Голгофою, різним драпіруванням, потирами, хмарами та ін.

Упродовж XIX ст. ікона "Недріманне око" залишається однією з найпопулярніших єхаристичних композицій. Слід зазначити, що на іконографію української ікони мали великий вплив апокрифи та легенди. В одній із них розповідається, як Христос "ИДЯШЕ ОТРОЧАТЕМ" з Єрусалиму до Назарету з Матір'ю, стомившись,

приліг відпочити. В цей час до Матері з'явилися два ангели з хрестом, списом та жердиною. У відповідь на запитання Матері, що б це означало, Христос розповів про майбутнє своє розп'яття, муки та воскресіння [8].

Розглянемо пайбільш цікаві роботи, що зберігаються у фондосховищі заповідника, цінність яких полягає у своєрідному трактуванні образів і творчому їх виконанні майстрами.

Колекція заповідника палічує 29 примірників станкових композицій із сюжетом “Недріманне око”. Умовно їх можна поділити на дві групи. Одну групу складають ікони, писані народними майстрами, з притаманним їхній творчості трактуванням канонічних образів. Друга включає твори, виконані професійними художниками, або такими, що мають певну професійну підготовку. Зрештою, ці групи залишаються тісно пов'язаними між собою. Добірка ікон заповідника “Недріманне око” характеризується роботами, що датовані кінцем XVIII та XIX ст., коли цей сюжет набув особливого поширення у народному мистецтві.

Збірка налічує як однофігурні зображення Христа-немовляти, так і зображення з Богоматір'ю або з ангелами та Саваофом. Написані ікони на дереві (11 примірників) та на полотні (18 примірників). Більшу частину їх було передано заповіднику після Другої світової війни з Державного музею українського образотворчого мистецтва у 1948 році. Походять ікони з різних регіонів України.

Однією з таких є народна ікона за № КПЛ-Ж-240, яка найвірогідніше походить із західних областей України, про що свідчить композиційне вирішення образу Богоматері. Центральну частину полотна займає зображення Христа-немовляти, яке спить на хресті (очі заплющені), спираючись на ліву руку; з обох сторін поясні фігури Св. Миколая та Богородиці. Площина заповнена зображеннями знарядь страстей, вазона з квітами, півня, потиру в хмарах, тлом слугує темно-червоне драпірування із золотими китицями. Христос-немовля з Богородицею становлять композиційну єдність; зображення Св. Миколая — окреме, ніяк не пов'язане з подіями, що розгортаються поруч. (Поява образу Св. Миколая, очевидно, обумовлена тим, що він був особливо шанований у тій місцевості.)

Привертає увагу іконографія Богоматері у типі “Палаюче серце”. Перед нами зображення молодої красивої жінки з лагідним, покірним поглядом, в руці вона тримає “палаюче серце”. Марія, ніби згадала слова Симеона Богоприймця, що пророкував у Єрусалимському храмі про її подальші страждання: “МЕЧ ДУШУ ПРОШІЄ САМІ ЖЕ ТОБІ — ЩОБ ВІДКРИЛИСЬ ДУМКИ СЕРДЕЦЬ

БАГАТЬОХ" (Євг. від Луки 2,35). Саме зараз дізнається Марія про майбутню спокутну місію сина. Туга, біль переповнює серце матері, яка згодна віддати всю себе заради своєї дитини. Таке трактування образу Богородиці можна порівняти з пізньокатолицькою або уніатською іконографією Марії, серце якої пронизане мечем, або сімома мечами. Православна пізньокатолицька та уніатська традиції припускають фізичну або духовну присутність Марії у найважливіші моменти страждань Сина [9].

Зауважимо, що майстер, який писав ікону, зробив спробу психологічного аналізу події. Він зображує Марію, яка усвідомлює місію Христа і при цьому розуміє неправомірність кроків, що перешкоджали здійсненню Божественної волі. Марія особистість жертвна — її душевні страждання рівні фізичним стражданям її Сина.

Настрій, що панує, ніби передався Св. Миколаю, зображеному поруч — у його очах гіркий смуток та велика скорбота. У цілому робота відзначається високою потою морального звучання.

Кольорова композиція витримана у співвіднесенні насичених брунатних з глибоким темно-червоним — це надає зображенню виразності, урочистості та підкреслює визначний характер події.

Серед народних ікон, що заслуговують на увагу, слід відзначити ікони за № КПЛ-ж-190, 237, 198, 146, 1454. На перший план тут виступають персонажі із зовсім іншим емоційним звучанням — домінує тон простодушної наївної невігядливості, "хатньої простоти". Певна наївність в уявленні народних майстрів падає образам надзвичайної виразності, яка компенсує непрофесійний рівень виконання та недостатні навички художньої школи.

До другої групи ікон "Недріманне око", представленої професійними майстрами або такими, що знайомі з досягненнями європейської художньої культури, слід віднести ікони за № КПЛ-ж-233, 1458, і особливо ікону за № КПЛ-ж-147. На ній зображено Богонемовля, що солодко спить. Його оточують ангели, молитовно склавши руки. Відсутні знаряддя страстей, ангел, що стоїть на другому плані, обережно, щоб не розбудити дитини, завішує штору.

Це вже скоріш не ікона, а картина, пронизана духом світського мистецтва. Ракурс зображення ангелів, їхні зачіски, красиво написані кисті рук, фігура сплячого немовляти вказують на те, що художник обізнаний з досягненнями європейського мистецтва. Палітра майстра обмежена, він використовує три фарби: червону, синю, білу та їх тони — світлі й темні. Мерехтіння невидимого джерела освітлення надає роботі певного настрою тиші та спокою. Зна-

йомство з розписами інтер'єрів палаців демонструє майстер ікони № КПЛ-ж-233.

Зараз неможливо проаналізувати всі зображення сюжету, та в цьому й немає потреби. Аналізуючи колекцію ікони "Недріманне око", слід зазначити, що українські майстри зуміли поєднати візантійську традицію багатофігурної композиції із західним розумінням образу Христа та трактуванням оточення, але вже на основі місцевих смаків та уподобань, місцевих художніх принципів та світогляду. І саме це надає колекції стилістичної неповторності та індивідуальності.

На прикладі ікони "Недріманне око" цікаво простежувати, як з часом, за певних умов змінюється розуміння усталених поглядів, як своєрідно відображається давня образотворча традиція.

Розглянуті пам'ятки станкового та монументального живопису є тільки часткою колекції живопису Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника, а збереження, охорона та вивчення національної спадщини є першочерговим обов'язком його діяльності.

Література

1. *Покровский Н. В.* Очерки памятников христианского искусства.— СПб.: Лига-Плюс, 1999.— С. 101—116.
2. *Шероцький К. В.* Київ. Путівник // Репринт. відтворення видання 1917 р. УКСП.— К.: Кобза, 1994.— С. 271—275.
3. *Рындина А. В.* Древнерусская мелкая пластика.— М.: Наука, 1975.— С. 62—73.
4. *Щербаківський Д.* Ст. символіка в українському мистецтві // 36. секції мистецтв І.— К.: Держ. вид-во, 1921.— С. 71.
5. *Рындина А. В.*— Указ. праця.— С. 75.
6. Історія українського мистецтва.— Т. 3.— К.: Мистецтво, 1966.— С. 214—215.
7. *Барвинок В. И.* Ст. Нравственный символ русской иконописи XVI—XVII вв. // Труды Киевской Духовной Академии.— 1912.— С. 101—122.
8. *Матійчук М.* Ст. Ікона "Недріманне око" в музеї Івана Гончара // Регрес і регенерація в народному мистецтві. Мценатство в Україні. Треті Гончарівські читання. Київ, 26—28 січня, 1996 // Музей Івана Гончара.— К., 1996.
9. Мифологический словарь.— М.: Сов. энциклопедия, 1991.— С. 345.